TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Dr. Orhan F. KÖPRÜLÜ'YE

ARMAĞAN

Yıl XXXIV / 1-2 1996

ANKARA
1998

HARPUT AHİ MUSA MESCİD VE TÜRBESİ

*Ertuğrul DANIK**

GİRİŞ

Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda kurulu bulunan, Harput tarihi kent merkezinin, Esediye Mahallesi, Aslanlı sokağında, Esediye (Aslaniye) Camii'nin güneyinde bulunan yapı, son yıllarda restore edilerek orjinalliğinden uzaklaştırılmıştır. İnceleme yaptığımız 1995 yılı Mayıs ayı içinde, restorasyon çalışmaları devam ettiğinden, kullanıma kapalıydı.

Elazığ'ı ve Harput'u ziyaret edip, Harput'ta bulunan İç (Süt) Kale, Meryem Ana (Merşamuni/Süryani) Kilisesi, Ulu Cami ve diğer yapıları anlatan Polonyalı Simeon, Evliya Çelebi, Henry Fanshawe Tozer, C.F. Lehman-Haupt, Max Van Berchem, Albert Gabriel gibi seyyahlarda[1] Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nden hiç bir şekilde söz edilmez. Yapı ile ilgili olarak ilk bilgiyi, İshak Sunguroğlu'nun ***Harput Yollarında*** adlı yayınında görmekteyiz[2]. Sunguroğlu'nun söz konusu yayınında, çok kısa olarak verilen bilgilerde, yapıyı Ahi Musa Hervi (Herdi) adlı "Emirüşşehir bi Harputi" lakaplı bir kişinin yaptırdığı; türbede bulunan üç mezarın ise, Ahi Musa, Esseyid Hasan ve Seyid Ahmed adlı kişilere ait olduğu belirtilir. Yapıdan söz eden ikinci yayın Ferhan Memişoğlu'nun "Har-

---

* Ertuğrul DANIK, Müze Araştırmacısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü

1. Hrand D. Andreasyan ***Polonyalı Simeon'un Seyehatnamesi 1608-1619,*** İstanbul, 1964; Evliya Çelebi, ***Evliya Çelebi Seyehatnamesi*** (Çev. Zuhuri Danışman), İstanbul, 1970; Henry Fanshawe Tozer, ***Turkish Armenia and Eastern Asia Minor,*** London, 1881; Max Van Berchem, "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekir", ***Materialien Zur Altaren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*** (Ed. C.F. Lehman-Haupt), Berlin, 1906; C.F. Lehman-Haupt, ***Armenien Einst und Jetst, Berlin,*** 1910; Albert Gabriel, ***Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale,*** I, Paris, 1940.

2. İshak Sunguroğlu, ***Harput Yollarında*** I, İstanbul, 1958, s.315-316.

put Bakırcılığı" adlı makalesidir[3]. Genel olarak Harput yöresi bakır işlemeciliğini ve motiflerini anlatan yayında, bölgedeki bakırcılık söktörünün kökeni ahilikle ilişkilendirilip, "Ahi Musa Mescidi" adı altında yapıdan söz edilerek, mescid-zaviye olarak 1185 yılına tarihlendirme yapılır. Makalenin bizim açımızdan en önemli yanı, en erken tarihli rölövenin ve (her ne kadar dayanak olmasada) yapım tarihinin verilmiş olmasıdır. Mehmet Ali Ünal'ın ***XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*** adlı yayınında[4], dönemin tahrir, tımar, tevcih, ruznamçe ve mühimme defterleri ile şeriye sicilleri esas alınarak, XVI. yy Harput'u anlatılmış ve çeşitli konularla birlikte, Memişoğlu'nda olduğu gibi "Ahi Musa Mescidi" adı altında yapı hakkında çok kısa bilgi verilmektedir ki, bu bilgiler konumuz açısından kaynak oluşturmaz. Sadece ele aldığımız yapıya ilişkin olarak, günümüze ulaşan herhangi bir vakfiye olmadığını öğrenmekteyiz. Muhammed Beşir Aşan'ın ***Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*** adlı yayınında[5] ise, yukarıda andığımız kaynaklardan alınan bilgiler sunulmaktadır.

Bu arada 1966 yılında yapılan Anonim bir çalımada[6], kısa bir şekilde yapıdan söz edilir. Yapıyı tanımlayan son çalışma ise, 1995 yılında Yüksek Lisans Tezi olarak verdiğimiz ***Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllarda)*** adlı çalışma[7] olup; yapılan bu çalışmada, diğer Harput yapıları ile birlikte tanımını yaptığımız yapı, katalog şeklinde tanıtılarak restorasyon sonrası rölövesi verilmiştir.

TARİHLENDİRME

Yapım tarihini belirten herhangi bir kayıt ve kitabenin bulunmamasına karşın; Artuklu Dönemi sonu, Selçuklu Dönemi başlarına tarihlendirilir. Ancak, bir zamanlar var olduğu söylenilen, bugün nerede olduğu bilinmeyen kitabesinden yola çıkılarak, 1185 tarihi yapım tarihi olarak düşünülmektedir[8].

---

3. Ferhan Memişoğlu, "Harput Bakırcılığı", ***Türk Etnoğrafya Dergisi*** XIII, İstanbul, 1973, s.53-54.

4. Mehmet Ali Ünal, ***XVI. Yüzılda Harput Sancağı (1518-1566),*** Ankara, 1989, s.212

5. Muhammet Beşir Aşan, ***Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar),*** Ankara, 1989, s.83.

6. Anonim, "Harput-Elazığ Rehberi", ***Yeni Fırat*** 27, Elazığ, 1966

7. Ertuğrul Danık, ***Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllarda),*** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s.51-52.

8. Ferhan Memişoğlu'nun verdiği bu tarih kitabesi, yazarında belirttiği gibi bulunamamış olmakla birlikte (Memişoğlu, a.g.m., s.54), var olmayan bir kitabeden yola çıkarak, 1185 gibi kesin bir tarihin nasıl verildiği belirtilmemektedir.

Benzer yapı örnekleri incelendiğinde, mescid-türbe olarak düzenlenen yapıların yapım tarihindeki yoğunluk, XIII. Yüzyıla denk düşmektedir ki; Ahi Musa Mescid ve Türbesi bu açıdan oldukça erken tarihlidir. Yapıyı Memişoğlu'nun belirttiği gibi mescid ya da mescid-zaviye olarak ele alırsak, verilen yapım tarihi bu tiplemeye daha uygun düşmektedir.

Bu durumda, yapıyı XII. yy sonunda mescid ya da mescid-zaviye olarak düşünüp, XIII. yy içinde yapılan bir eklemeyle mescid-türbe olarak düşünmek gerekir. Ne yazık ki, bütün bu düşünceleri netleyecek ya da yeni bir düşünceyi doğuracak herhangi bir kaynak, kitabe, vakfiye gibi belgeler ile, orjinal malzeme ve bunların belirtildiği rölöve, cephe çizimi gibi[9] verilerimiz bulunmamaktadır.

PLAN TANIMI

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mescid ve ona güney duvarın doğusunda birleşik, yaklaşık 1/2 genişlikte doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir türbeden[10] oluşan yapının, mescid olarak kullanılan birimi, kuzey ve güney duvarlarından atılan kemerlerle üç çeşit bölüme ayrılmış olup; batı duvarda eksende ve güneyinde birer küçük duvar nişi, kuzey duvarda orta ve batı bölüm eksenlerinde eş genişlikte iki pencere açıklığı yer alır. Mescid biriminin orta bölümü güney ekseninden türbe birimine geçilirken, doğu duvarın kuzey köşesindeki bir açıklık ile dışarı çıkılır. Türbe biriminin doğu duvarı ekseninden, hafif olarak kuzeye kaymış durumda bir pencere açıklığı yer alırken (Şek.2); her iki birim de doğu batı doğrultusunda beşik tonozla örtülüdür (Şek. 4,5).

Dışta doğu cephenin kuzeyinde; dikdörtgen giriş kapısı ile, güneyinde dikdörtgen formlu türbe penceresi yer alır (Şek.6, Res.1). Güney ve batı cepheler sağır cepheler olup, kuzey cephede eksende ve batıda eş genişlik ve yükseklikte mescid birimini aydınlatan iki pencere açıklığı yer alır (Res.2).

---

9. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mevcut rölöve, restitüsyon, restorasyon planları ile kesit ve cephe çizimlerinde, bu irdelemeleri yapmamıza yarayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır.

10. Daha sonra da değineceğimiz gibi yapıyla ilgili başka bir tanımlamada (Memişoğlu, a.g.m., s.54), türbeden söz edilmediği gibi, yapının mescid-zaviye olarak düzenlendiği belirtilerek, günümüzde türbe olarak tanımlanan birim, zaviye olarak tanımlanmaktadır.

Yapının günümüzdeki durumuna göre yapılan bu tanımlamanın dışında, yapıyla ilgili olarak ilk planı veren Memişoğlu'nun yaptığı rölöveye göre; genel form aynı olup, mescid biriminde güney duvarda yaklaşık olarak eksende (şu anki mescid-türbe arasındaki geçiş yeri) yarım daire bir mihrap nişi yer alırken, zaviye birimine (şu an türbe olarak tanımlanan yer) dışta doğudan girilmektedir. Yine aynı plana göre, yapıya güneybatıda birleşik bir başka birim görülürken, mescidin kuzey duvarı sağır duvar olarak işlenmiş (oysa günümüzde iki pencere açıklığı yer almaktadır), zaviyenin (şimdiki türbe biriminin) güney duvarı ise, eksenin sağında ve solunda açılan eş genişlikte iki pencere ile aydınlatılmıştır (Şek.3). Her iki planın en önemli ortak noktası örtü sistemlerinde doğu batı doğrultusundaki tonozdur. ancak, burada bile bir farklılık yaratılarak mescid biriminde tonoza iki adet destek kemeri atılmıştır.

Her iki planda görülen bu farklılıklar, yapılan restorasyon projesinden kaynaklanmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün restorasyon öncesi yaptırdığı rölöve çalışmasında da, genel form yapının şu anki durumu ile aynı görülürken; dikkat edilirse bu çalışmada kuzey duvar sağır olup, sadece ana girişin hemen sağında üst seviyede bir mazgal pencere açıklığı yer alır (Şek.1). ancak, yapılan bu rölöveyi esas alan restorasyon projesinde kuzey duvarda değişiklikler yapılmıştır (Şek.1 ve 2)

MALZEME TEKNİK VE SÜSLEME

Çalışma yaptığımız dönemde restorasyon çalışmaları devam eden yapı orjinalliğini yitirdiğinden, kaynaklarda ya da mevcut belgelerde bu konu ile ilgili veri olmadığından, orjinal malzeme teknik ve süsleme konusunda bilgimiz yoktur.

Restorasyonda kullanılan kesmetaş kaplama malzeme, yöredeki diğer yapıların malzemesinden farklı olup; orjinal yapıda olasılıkla, günümüze ulaşan Harput'daki diğer Artuklu yapılarında yoğun olarak kullanılan ve yöresel bir malzeme olan, kumtaşı yada yöredeki adıyla Feth Ahmet Taşı[11] kullanılmış olmalıydı.

11. Söz konusu malzeme Harput'un doğusunda bulunan Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'nin bulunduğu yöreden çıkartıldığından, bu adla anılmakta olup, sağlam bir malzeme olmadığından kolayca dökülmektedir. Bu durum diğer Harput yapılarında açıkça görülmektedir.

DEĞERLENDİRME

Yapının bulunduğu Harput tarihi kent merkezindeki türbelerden, Artuklu Dönemi'ne konulan Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, genel kurgu olarak Ahi Musa'dan çok farklıdır. Öncelikle, mescid ve türbe olarak her ne kadar ortak duvarı paylaşıyorlarsa da, her iki birim bağımsız girişlere sahiptir. Aynı şekilde türbe yapısı, Ahi Musa'daki gibi dikdörtgen değil, sekizgendir (Şek.7). Harput'ta bulunan bir diğer mescid-türbe yapısı ise, Selçuklu Dönemi'ne (678 H./1276 M.) tarihlendirilen Arap Baba Mescid ve Türbesi'dir. Bu yapı, her iki yapıdan farklı olarak bir minareye sahiptir ve mescid birimi kubbe ile örtülüdür. Bu farklılığın dışında; türbe biriminin dikdörtgen olması, sivri beşik tonozla örtülü olması ve türbe birimine mescid içinden geçilmesi (Şek.8), Ahi Musa ile Arap Baba'nın ortak özellikleridir.

Anadolu'daki dağılımı incelediğimizde bu tip yapılara az rastlanıldığını görmekteyiz. Mescid-türbe olarak karşımıza çıkan örnekler olarak; Antalya Alanya Akşabe Sultan Mescid ve Türbesi (1230), Antalya Merkez Ahi Yusuf Mescid ve Türbesi (1249), Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid Türbesi (1288), Konya Merkez Tahir ile Zühre Mescid ve Türbesi (XIII. yy), Maraş Merkez İklime Hatun Mescid ve Türbesi (1547) ile Amasya Merkez Yukarı Mescid ve Türbesi (1870) sayılabilir.

Her ne kadar Alanya Akşabe Sultan Mescid ve Türbesi'nde, bağımsız türbe girişi ve türbeden geçilen dördörtgen birimlere geçişler geniş kemerlerle sağlanmışsa da (Şek. 9), Antalya Merkez Ahi Yusuf Mescid ve Türbesi ile Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid ve Türbesi'nde diğer yapılarda görülmeyen bir özellik olarak, mescid ve türbe yapısı arasında ortak bir sofa veya bağımsız bir birim bulunmaktadır. Bu artak birim Saraç Sinan Mescid ve Türbesi'nde düzenlilik gösterirken (Şek.10), Antalya Ahi Yusuf Mescid ve Türbesi'nde (Şek.11) bu düzenlilik görülmez. Amasya Yukarı Mescid ve Türbesi (Şek.12) ise, geç dönem yapısı olmasına karşın (Örtü sistemini dikkate almadığımızda), Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi'ne en yakın planı yansıtırken; Maraş İklime Hatun Mescid ve Türbesi (Şek.13), Ahi Musa'dan çok Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi'ne benzerlik gösterir. Konya'daki Tahir ile Zühre Mescid ve Türbesi, genel form olarak (Özellikle mescid birimi) Arap Baba'nın planını anımsatır. Ancak, burada türbe ve diğer ek birim batıda değil doğuda yer alır (Şek.14).

M.Oluş Arık'ın erken devir Anadolu türbe tiplemelerine girmeyen[12] bu tip yapısal kurgular, Hakkı Önkal tarafından "bir yapının bünyesine bağlı türbeler" olarak ele alınmıştır[13]. Sadi Dilaver ise, Selçuklu mescidlerini türbe-mescid ve mescid olarak sınıflandırırken; bu tip yapıları türbe-mescid olarak ele alıp, köken olarak Türkmenistan ve İran geleneklerine bağlamıştır[14]. Bütün bu tartışmaları dikkate aldığımızda, yoğunluklu olarak kubbe ve çeşitlemeleri ile örtülmüş olan Anadolu türbeleri içinde, ister bağımsız olsun isterse mescid-türbe düzenlemesi olarak görülsün, az sayıda örneğine rastladığımız bu tip mescid-türbeler ile, tonozlu türbeleri ayrıca değerlendirip incelememiz gerekir.

KAYNAKÇA

ANDREASYAN, Hrand D., ***Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619,*** İstanbul, 1964

ANONİM, "Harput-Elazığ Rehberi", ***Yeni Fırat*** 27, Elazığ 1966

ARIK, M.Oluş, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", ***Anadolu (Anatolia)*** XI (1967), Ankara, 1969

AŞAN, Muhammet Beşir, Elazığ, ***Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar),*** Ankara, 1989

BERCHEM, Max Van, "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekir", ***Materialien Zur Altaren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*** (Ed. C.F. Lehman-Haupt), Berlin, 1906

ÇELEBİ, Evliya, ***Evliya Çelebi Seyahatnamesi*** (Çev. Zuhuri Danışman), İstanbul, 1970.

DANIK, Ertuğrul, ***Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllarda),*** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

DİLAVER, Sadi, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", ***Sanat Tarihi Yıllığı*** IV (1970-1971), İstanbul, 1971

GABRİEL, Albert, ***Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale*** I, Paris, 1940

LEHMAN-HAUPT, C.F., ***Armenien Einst und Jetst,*** Berlin, 1910

MEMİŞOĞLU, Ferhan, "Harput Bakırcılığı", ***Türk Etnoğrafya Dergisi*** XIII, İstanbul, 1973

ÖNKAL, Hakkı, "Anadolu Selçuklu Türbeleri", ***Türk Kültürü*** XXIII/261, Ankara, 1985

SUNGUROĞLU, İshak, ***Harput Yollarında*** I, İstanbul, 1958

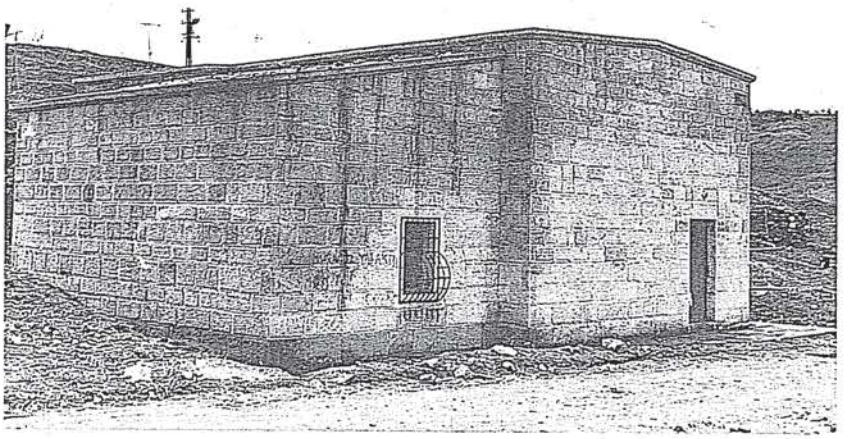
TOZER, Henry Fanshawe, ***Turkish Armenia and Eastern Asia Minor,*** London, 1881

ÜNAL, Mehmet Ali, ***XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),*** Ankara, 1989

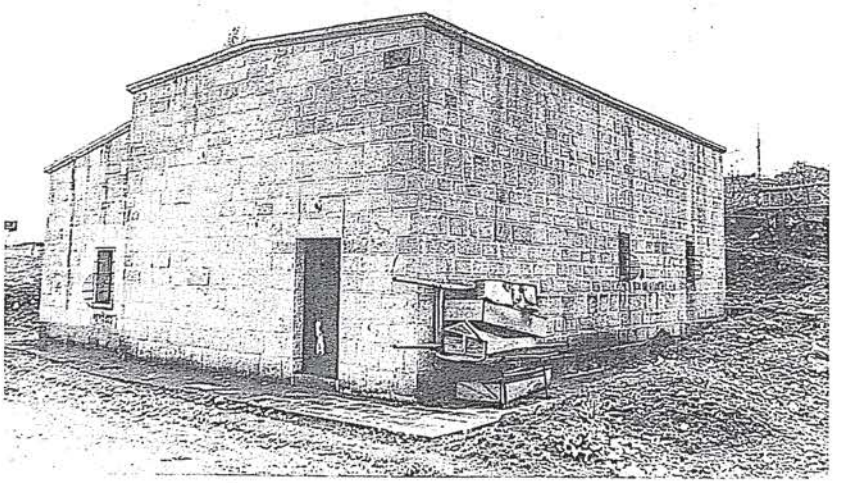

12. M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", ***Anadolu (Anatolia)*** I (1967), Ankara, 1969, S. 57-100.

13. Hakkı Önkal, "Anadolu Selçuklu Türbeleri" **Türk Kültürü** XXIII/261, Ankara, 1985, s. 32.

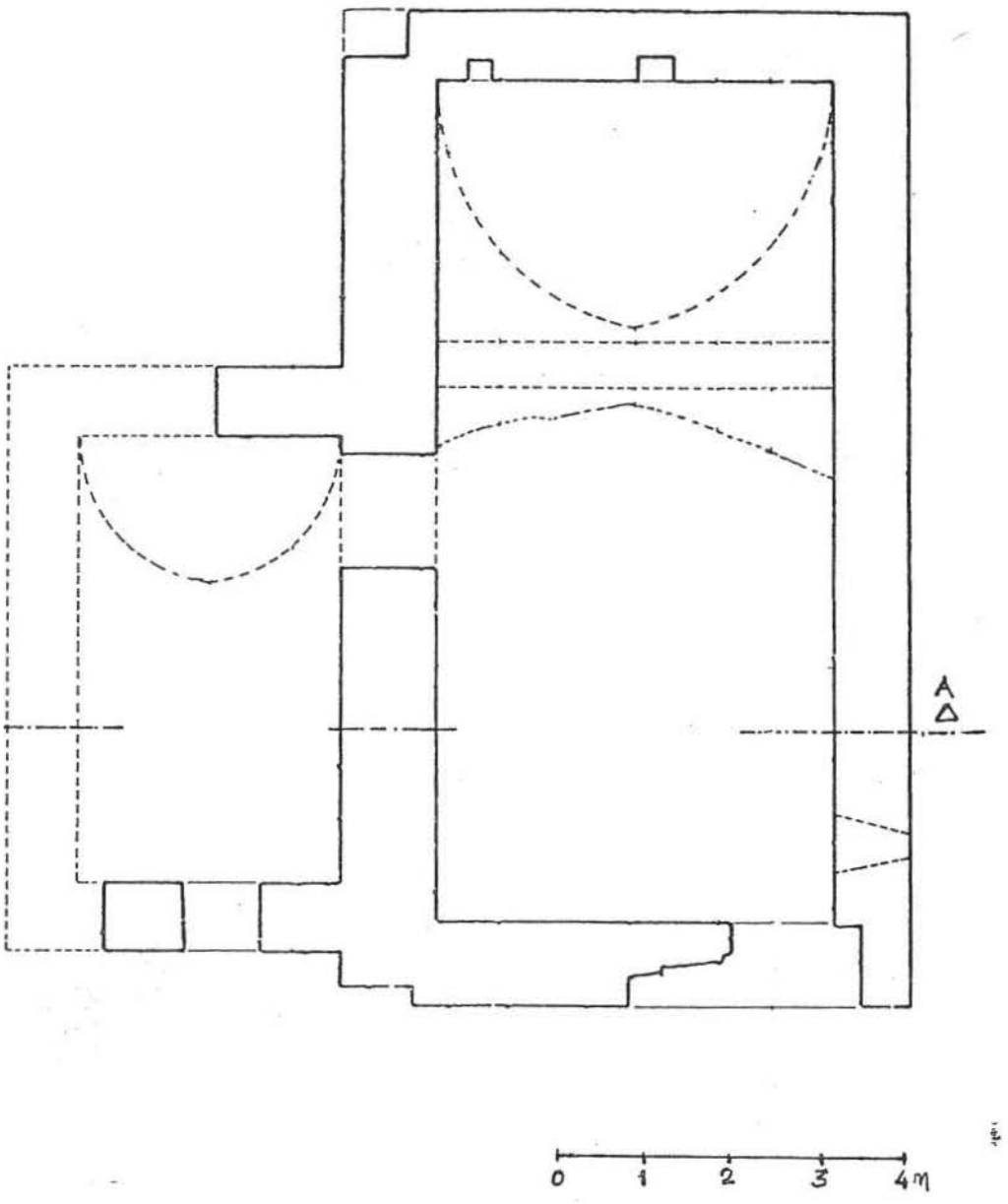
14. Sadi Dilaver, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi. Sanat Tarihi Yıllığı IV (1970-1971), İstanbul, 1971, S. 19.

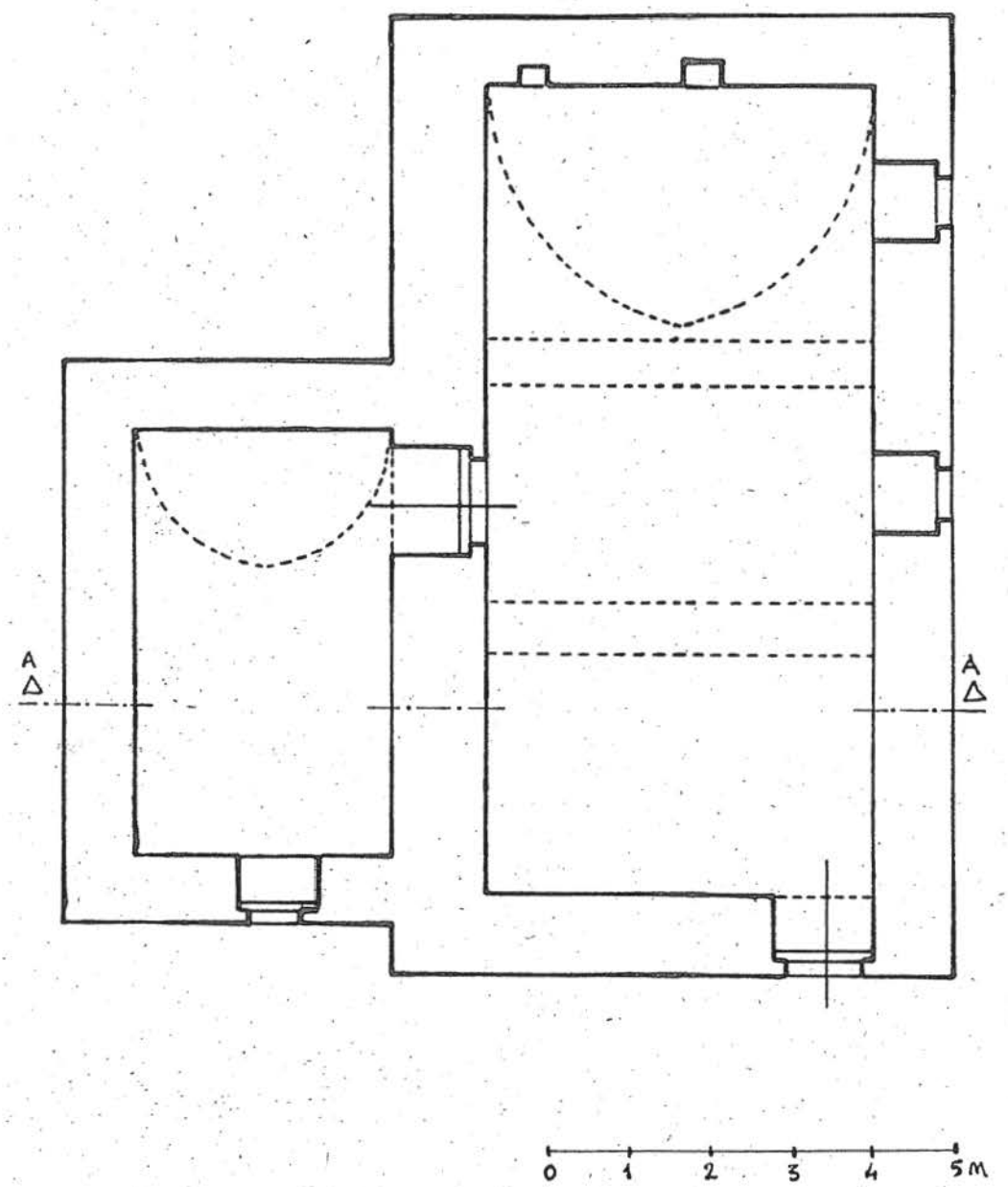
Res. 1. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi Güneydoğu'dan bakış

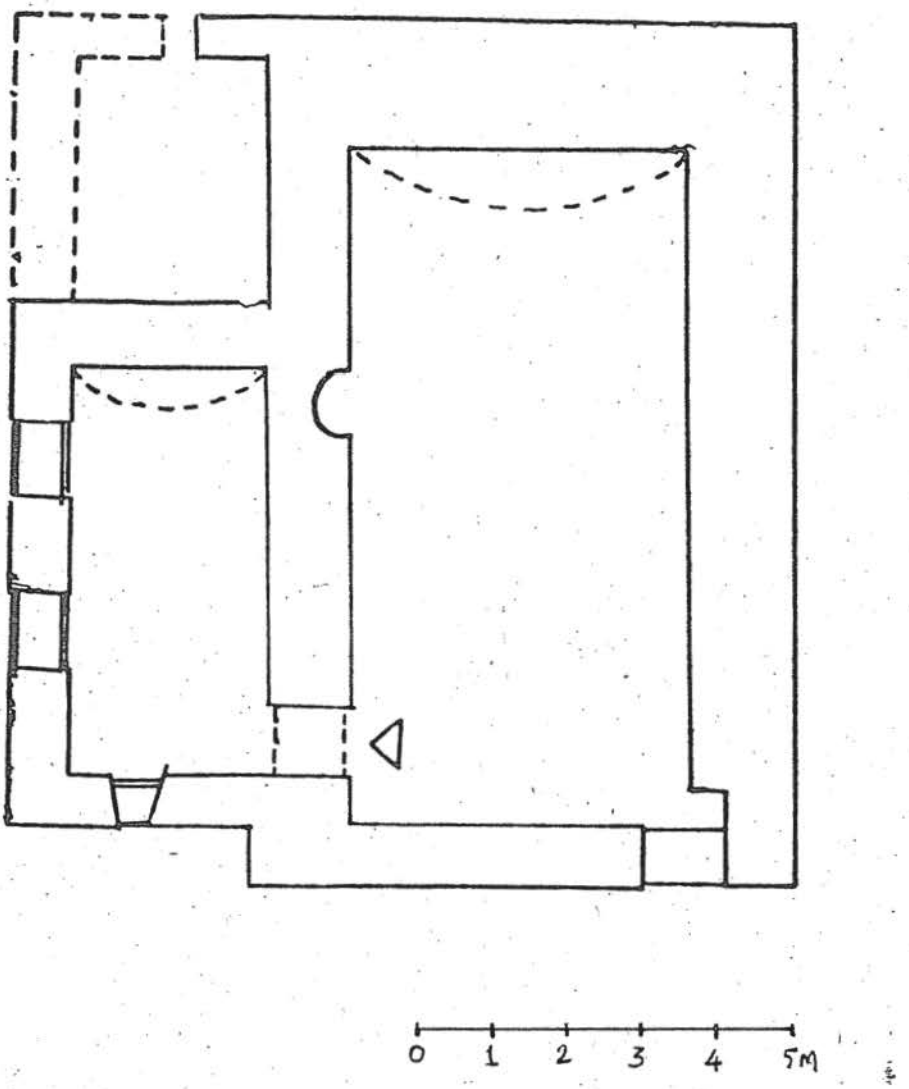
Res. 2. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi Doğu cephe

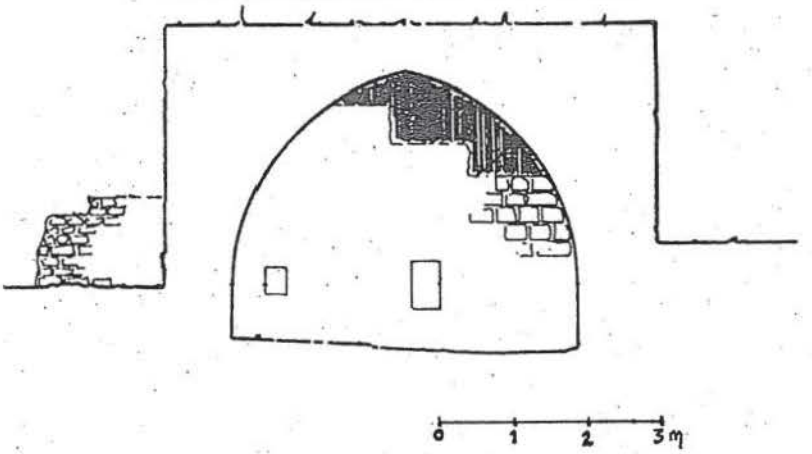

Şek.1. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi rölövesi (VGM arşivinden düzeltilerek)

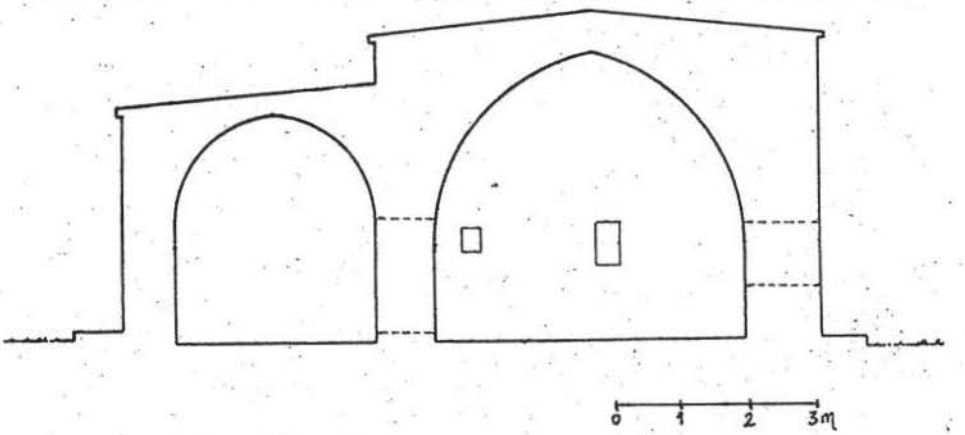

Şek. 2. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi planı

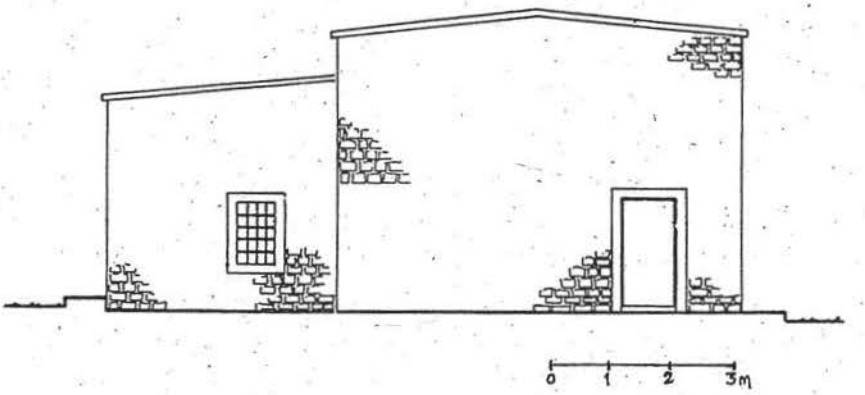

Şek. 3. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi rölövesi (F. Memişoğlu 1973)

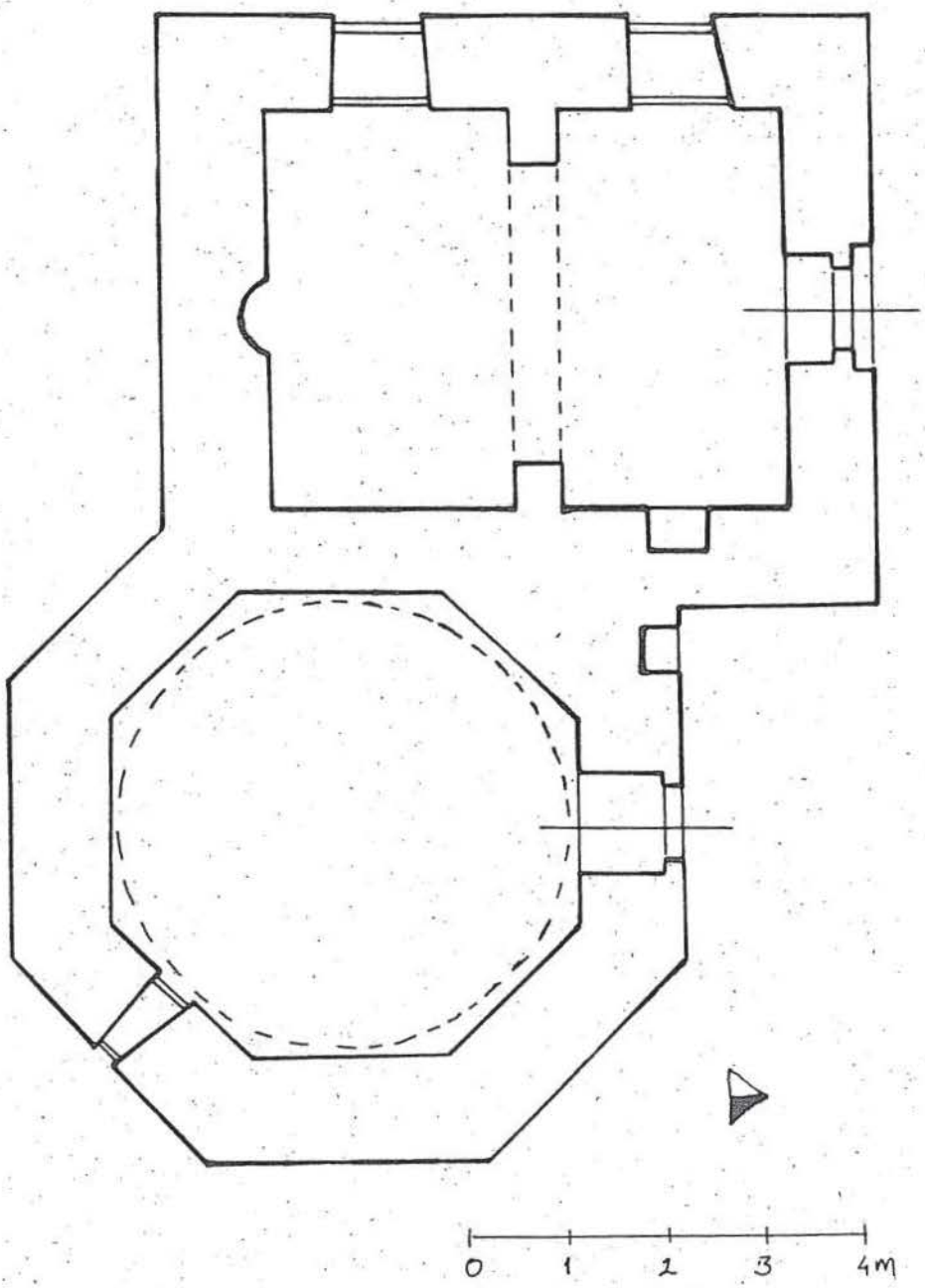

Şek.4. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi rölöve AA kesiti (VGM arşivinden düzeltilerek)

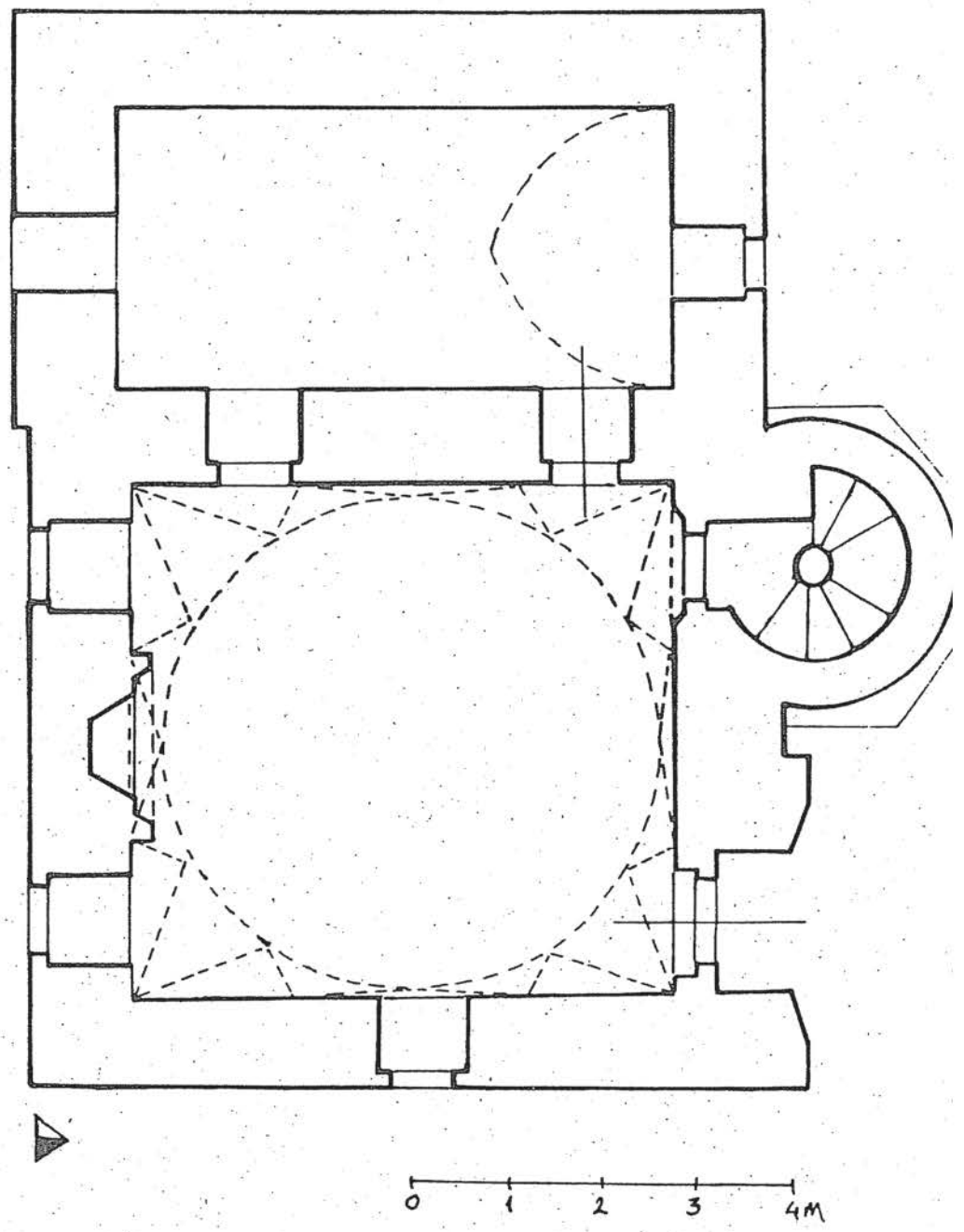

Şek. 5. Harput., Ahi Musa Mescid ve Türbesi planı AA kesiti

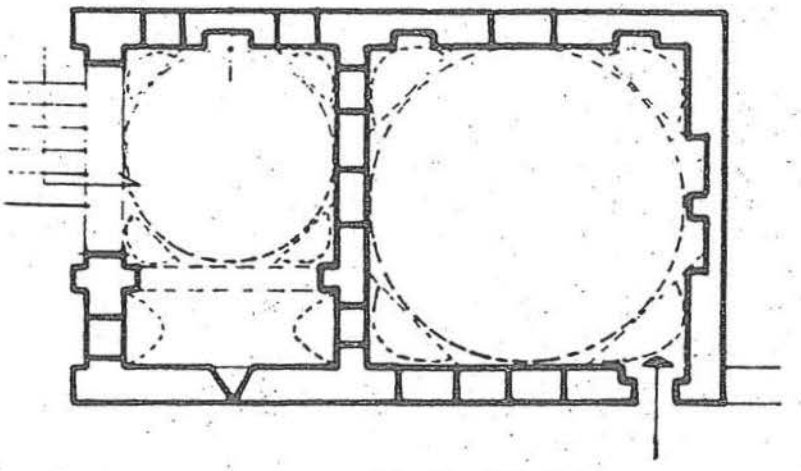

Şek.6. Harput, Ahi Musa Mescid ve Türbesi kuzey cephe

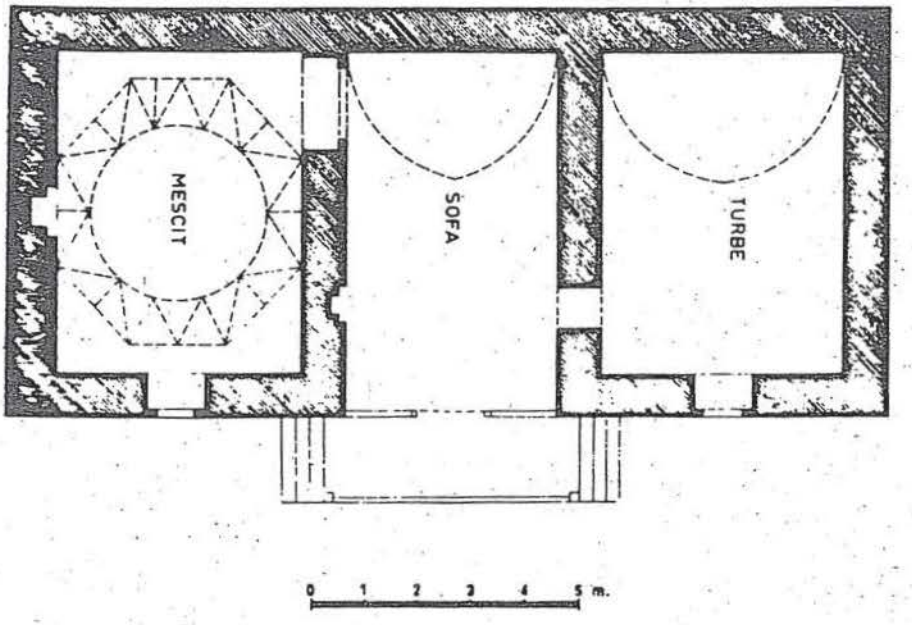

Şek.7. Harput, Fetih Ahmet Baba Mescit ve Türbesi planı (Ünal Özer)

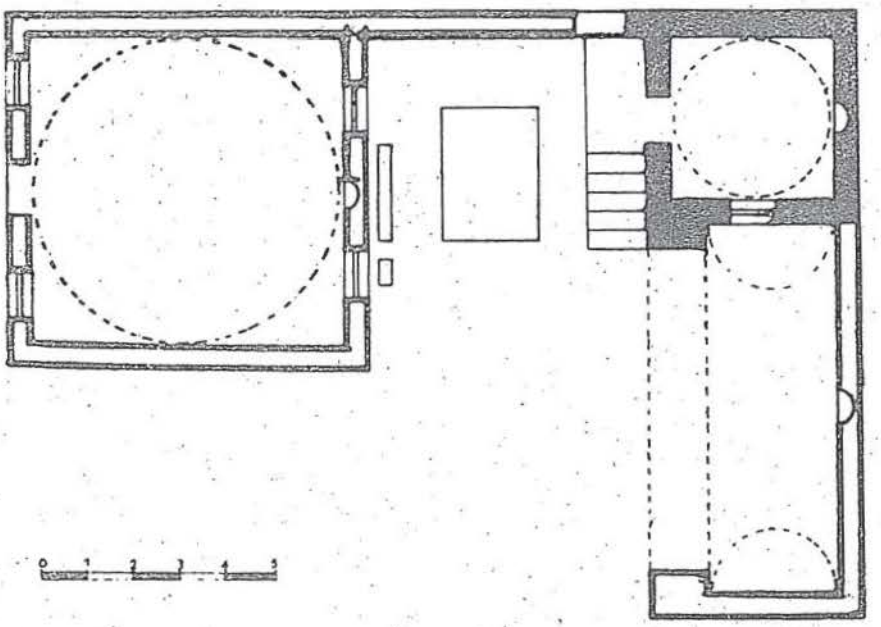

Şek.8. Harput, Arap Baba Mescit ve Türbesi üst kat planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

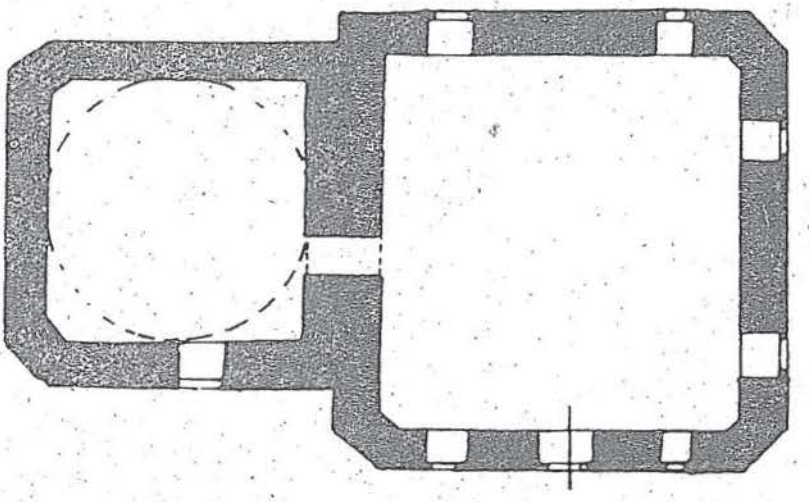
Şek.9. Alanya, Akşabe Sultan Mescid ve Türbesi planı

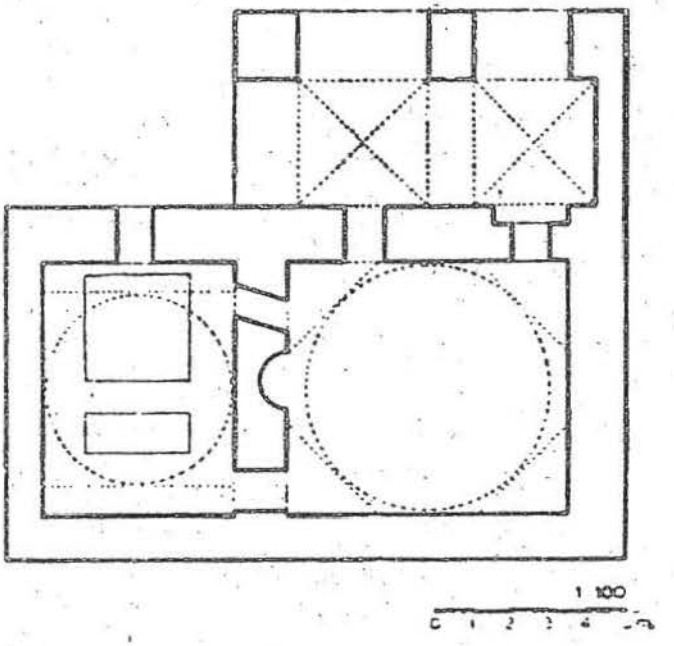

Şek. 10. Ankara, Saraç Sinan Mescid ve Türbesi planı

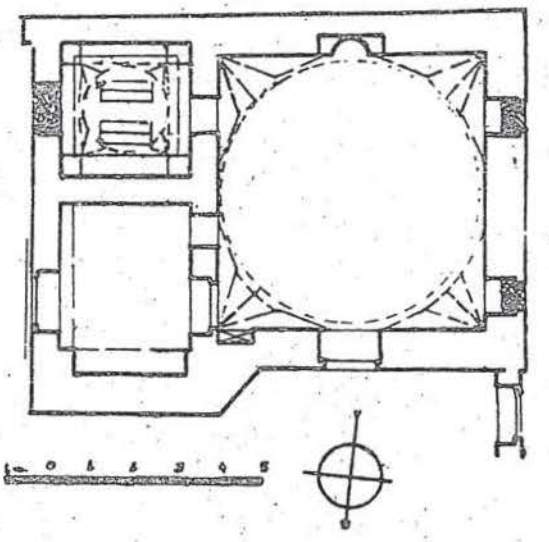

Şek.11. Antalya, Ahi Yusuf Mescid ve Türbesi planı

Şek12 .Amasya, Yukarı Mescid ve Türbesi planı

Şek.13. Maraş İklimc Hatun Mescid ve Türbesi planı

Şek.14. Konya Tahir ile Zühre Mescid ve Türbesi planı